

پیش از هر چیز

www.ketab.ir

نورمفیدی، سیدمجتبی، ۱۳۴۳ -

مسائل بنیادین علم رجال/ سیدمجتبی نورمفیدی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۸.

۵۱۲ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۸۲۳) (حدیث و رجال: ۲۱۷، رجال: ۳۰)

ISBN 978-964-09-2012-1

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص. [۵۲۵] - ۵۳۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. حدیث - علم الرجال. ۲. حدیث - علم الدرايه. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان

کتاب.

۲۹۷/۲۶۴

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۵۸۲۵۰۶

م ۵۹ ن ۱۴ / BP

۱۳۹۸

■ موضوع: رجال: ۳۰ (حدیث و رجال: ۲۱۷)

■ گروه مخاطب: - تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۸۲۳

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۱۶۲

مسائل بنیادین علم رجال

سید مجتبیٰ نورمفیدی

تنظیم و تدوین: احمد شایعی

بوسه
۱۳۹۸

مسائل بنیادین علم رجال

• نویسنده: سیدمجتبی نورمفیدی

• ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

• لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

• نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۸ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۷۴۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک از متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائی)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۱۵۵ / ۳۷۷۲۱۵۴، ۳۷۷۴۳۴۲۶ تلفن پخش:

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همگی ۲۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پ ۹۵۱، تلف: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه رسالت، ص ۳۷۰، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان رسالت، ص: ۱۷۹، ۳۷۷۰

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، یا ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخه به:

E-mail: info@bustaneketab.com، پست الکترونیک مؤسسه

www.bustaneketab.com جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت:

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

• اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سرویراستار: ابوالفضل طریقه دار

• صفحه آرای: سکینه ملازاده و احمد مؤتمنی • کنترل فنی صفحه آرای: سیدرضا موسوی منش

• مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: محمود هدایی

• اداره آماده سازی: حمیدرضا تیموری • اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست اجمالی

۷ سخن آغازین

۹ پیش‌گفتار

بخش اول: تدوین حدیث و اقسام خبر

۱۹ فصل اول: سیر تدوین حدیث

۴۵ فصل دوم: علوم حدیث و اقسام خبر

بخش دوم: مصادر روایی

۷۳ فصل اول: جوامع روایی اولی

۱۸۳ فصل دوم: جوامع روایی ثانوی

بخش سوم: مصادر رجالی

۲۳۷ فصل اول: مصادر اولی رجال

۲۵۶ فصل دوم: مصادر ثانوی رجال

بخش چهارم: توثیقات

۲۶۷ فصل اول: توثیقات خاص

۲۷۵ فصل دوم: توثیقات عام

بخش پنجم: تحمل و نقل روایت

فصل اول: تحمل روایت ۳۷۵

فصل دوم: کیفیت نقل روایت ۳۹۵

خاتمه: بررسی وثاقت برخی راویان مورد اختلاف

کتابنامه ۴۷۷

فهرست تفصیلی ۴۸۹

سخن آغازین

بدون تردید حضور فعال علم فقه و فقیهان بلندمرتبه در تاریخ کهن شریعت اسلامی مرهون عناصری از جمله دانش رجال و حدیث و علوم پیرامونی این دو علم گرانسنگ است. اگر چه استنباط و اجتهاد بر دو رکن کتاب خدا و سنت پیامبر ﷺ و عترت طاهرینش استوار گردیده، اما انکار به رکن دوم در پاسخ‌گویی به پرسش‌های نوپیدای اعصار بر اعتبار و صحت روایت حاکی از سنت بنا شده و این مهم جز در پناه شناخت اخبار و راویان احادیث میسر نمی‌شود. بدیهی است استمرار این حضور و حیات مؤثر دانش فقه در عصر انفجار اطلاعات و عرصه‌های گوناگون آن هم‌چنان وابسته به این عنصر کلیدی و محوری است.

دانش رجال و حدیث هر چند فراز و فرودهایی را در سابقه دیرین خود به ثبت رسانده، ولی نیازمندی فقاقت و اجتهاد به آن، همواره این دو دانش را در صدر توجهات فقیهان قرار داده و این بزرگمردان هیچ‌گاه بحث و بررسی پیرامون موضوعات مختلف دو علم مذکور را از قلمرو برنامه‌های آموزشی و پژوهشی خویش حذف نکرده‌اند.

بر این اساس، مؤسسه دارالمعرفه در راستای عمل به وظیفه ذاتی خویش اقدام به آماده‌سازی یکی از تلاش‌های صورت‌گرفته در این عرصه نموده و اکنون آن را در اختیار دانش‌پژوهان گرامی قرار می‌دهد.

اثر حاضر که «مسائل بنیادین علم رجال» نام گرفته؛ حاصل تلاش‌های علمی استاد گرامی آیت‌الله سیدمجتبی نورمفیدی است که در قالب تحقیق و تدریس ارائه شده است. این اثر توسط فاضل ارجمند جناب حجة الاسلام والمسلمین احمد شایعی تنظیم و تدوین گردیده و یکی از جامع‌ترین و کاربردی‌ترین آثار در این عرصه است. ضمن تشکر از ایشان و نیز فرهیخته گرامی حجة الاسلام والمسلمین مصطفی مسعودی که در این راستا زحمات بسیاری متقبل گردیدند، امید است این گام کوچک مقبول درگاه باری تعالی و حجت غائب او واقع شود.

در پایان بر خود لازم می‌دانیم از دست‌اندرکاران موسسه وزین بوستان کتاب که در آماده‌سازی و چاپ و نشر این اثر تلاش نمودند سپاس‌گزاری نماییم.

موسسه دارالمعرفة

پیش‌گفتار

عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: سَارِعُوا فِي طَلَبِ الْعِلْمِ؛ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَحَدِيثٌ وَاحِدٌ فِي حَلَالٍ وَحَرَامٍ تَأْخُذُهُ عَنْ صَادِقٍ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا حَمَلْتُ مِنْ ذَهَبٍ وَفِضَّةٍ؛ وَذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ يَقُولُ: مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَأَنْتَهُوا؛^۱

امام باقر عليه السلام می‌فرماید: بشتابید به سوی طلب علم. سوگند به آن‌که جانم به‌دست اوست، حدیثی در حلال و حرام که از انسان راست‌گو اخذ شود، بهتر از دنیا و طلا و نقره موجود در آن است؛ زیرا خداوند تعالی می‌فرماید: هر آنچه رسول به شما می‌دهد بگیرید و از آنچه شما را نهی می‌کند، منکر شوید.

چشمه جوشان علم نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و اهل بیت پاک ایشان علیهم السلام، شاهراه حیاتی فقه و تفقه است. این چشمه زلال، نگاه هر مشاق علم و فقهایی را به خود معطوف می‌کند و هر مردابی را که بخواهد در کنار آن برای خود نازی به‌دست آورد، مأیوس و ناامید می‌سازد.

سنت که عبارت است از فعل، قول یا تقریر معصوم علیه السلام، بی‌شک بیش‌ترین نقش را در استنباط احکام شرعی دارد. دریافت سنت راستین پیامبر عظیم‌الشان اسلام صلی الله علیه و آله و خاندان رسالت علیهم السلام جز از طریق اخبار و روایات که حاکی از سنت است، ممکن نیست. از این‌روست که حدیث جایگاه خود را نمایان ساخته و هر فقیهی را به خود نیازمند می‌سازد.

۱. المحاسن، ج ۱، ص ۲۲۷، ح ۱۵۶.

اما آنچه فقاقت و اجتهاد را به چالش کشانده، تشخیص صحت و اعتبار روایات است. این جاست که علومی نظیر «رجال» و «درایه» که وظیفه اصلی آن‌ها کمک به ارزیابی روایات است، نقش و اهمیت خود در استنباط احکام و نیاز هر فقیه را به خود معلوم می‌سازند.

دانش رجال هرچند از دیرباز مورد توجه مسلمانان بوده، لکن این علم در میان اهل سنت زودتر موقعیت خود را پیدا کرد؛ زیرا عامه که خود را پس از پیامبر اسلام ﷺ - خصوصاً دوره‌ای که کتابت احادیث ممنوع شد - از منشأ احکام جدا یافته بودند، ناچار شدند برای اتصال به سنت پیامبر ﷺ به ارزیابی راویان بپردازند و از همین روی، علم رجال سریع‌تر در میان ایشان شکل گرفت و گسترش یافت.

اما شیعیان که خود را با وجود ائمه علیهم‌السلام متصل به علم الهی می‌دانستند، چندان نیازی به این علم در خود نیافتند، لذا شکل‌گیری دانش رجال در شیعه متأخر از عامه است. شاید عبدالله بن جبلة (م ۲۶۹ هـ. ق) از نخستین فقهای شیعه باشد که به علم رجال پرداخت و کتابی در این باره برای او ثبت شده است.^۱ دور از ذهن نیست که همان عاملی که باعث روی آوردن عامه به علم رجال شد، سبب گردید تا ابن جبلة نیز به این علم بپردازد؛ چون او از واقفه است و با وقف خویش، خود را از علم معصوم ﷺ محروم کرده و به همین جهت برای اتصال روایات به امامان پیش از امام رضا ﷺ، خود را محتاج علم رجال دیده است.

به هر حال دانش رجال و پرداختن به احوال راویان در میان شیعه دارای فراز و فرودهایی در تاریخ است. ظهور عالمانی همچون عیاشی، کشی، ابن ولید، ابن نوح، نجاشی، شیخ طوسی و علامه حلی و کمک آنان به پیشرفت این علم و نیز ظهور تفکر اخباری‌گری که سبب به محاق رفتن این علم شد، همگی حکایت از دوران پرفراز و نشیب علم رجال دارد.

۱. رجال النجاشی، ص ۲۱۶، رقم ۵۶۳.

به نظر می‌رسد حتی در عصرهای متأخر نیز علومی مانند رجال و درایه نقش شایسته‌ای در حوزه‌های علمیه ندارند. مرحوم آیت‌الله خوئی رحمه‌الله در این باره می‌گوید:

علم رجال از علومی است که علما و فقهای سابق به آن اهتمام داشتند، اما در عصور متأخر مورد اهمال واقع شد؛ گویا اساساً اجتهاد و استنباط احکام شرعی بر آن متوقف نبود. از این جهت، تصمیم به تألیف کتاب جامعی گرفتیم و از خداوند در این امر یاری جستم. او نیز دعای مرا اجابت کرد و مرا موفق به انجام آن گردانید.^۱

هر چند امروزه دیگر اهمیت رجال و درایه بر کسی پوشیده نیست و کتاب‌های متعددی در این زمینه نگاشته شده، ولی هنوز شاهدیم که بسیاری از طلاب علوم دینی بر این باورند که آخرین علمی که لازم است برای فقاقت و اجتهاد فرا بگیرند، علم رجال و درایه است. اما چگونه ممکن است بدون آن‌که روایت از حیث صدور ارزیابی شود، به محتوای آن پرداخت و گمان نمود فقیه آن است که بتواند درباره محتوا نظر دهد و اشکال در سند کار فقیهان نیست، درحالی‌که «ثَبَّتَ الْأَرْضَ ثُمَّ انْقَشَ».

خوش‌بختانه در سال‌های اخیر برخی اساتید در حوزه‌های علمیه به تعلیم و آموزش رجال و درایه اهتمام ورزیده‌اند. جناب استاد سید محمدجانی نورمفیدی یکی از اساتیدی است که به سبب این دغدغه، بخشی از جلسات درسی خویش را به دانش رجال و دانش درایه اختصاص داده و توانسته عده‌ای از طلاب و فضلا حوزه علمیه قم را با این مباحث آشنا نماید.

روش تدوین

نوشتار پیش رو حاصل جلسات درسی است که در برخی از روزهای هفته طی سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۳ ه‍.ش برگزار و توسط استاد محترم ارائه شده است. اساس

۱. معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۱۱.

کار بر حفظ محتوای مباحث ارائه شده، استوار بود، ولی درعین حال تغییراتی در متن اعمال گردید که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. نزدیک کردن متن گفتاری به نوشتاری؛
 ۲. حذف برخی مطالب متناسب با مقام تدریس و غیر لازم در کتاب؛ مانند خلاصه جلسات گذشته، برخی توضیحات و تکرارها جهت روشن تر شدن مطالب و...؛
 ۳. برخی ارجاعات متناسب در پاورقی؛
 ۴. تغییرات در ساختار مباحث به صورت جابه جایی در عناوین و ترتیب آن‌ها؛
 ۵. اضافه کردن یا تغییر در برخی شاهد مثال‌ها؛
 ۶. تجمیع مباحث مرتبط در یک عنوان و ارجاع در برخی موارد مرتبط؛
 ۷. تکمیل برخی مباحث؛
 ۸. اضافه کردن باره‌ای از توضیحات لازم برای روشن تر شدن مطالب که اکثراً در پاورقی آمده است.
- مطالب یاد شده تماماً زیر نظر دانشمند محترم استاد سید مجتبی نورمفیدی صورت گرفته؛ بدین معنا که این تغییرات یا توسط خود استاد اعمال شده و یا با تأیید ایشان صورت گرفته است.
- بدیهی است تحقق این امور و آماده سازی کتاب جهت چاپ، فرآیندی نسبتاً طولانی به خود گرفته و این مهم عمدتاً به جهت اهتمام و تدقیق استاد معظم به مباحث و به خصوص نظم و ترتیب آن‌ها بوده است.

محتوا و ساختار کتاب

این کتاب مشتمل بر پنج بخش و یک خاتمه می‌باشد که در انتهای کتاب قرار گرفته است.

بخش اول، پیرامون تدوین حدیث و اقسام خبر است. در فصل نخست آن، که مقدمه کتاب نیز به شمار می‌آید، به سیر تدوین حدیث نزد اهل سنت و شیعه از صدر اسلام تا پیدایش کتب و جوامع حدیثی اشاره شده است.

فصل دوم، شامل برخی تعاریف در علم حدیث و برخی از اقسام و مصطلحات آن است. در این قسمت ضمن تعریف علم رجال و علم درایه، به تفاوت‌های میان علوم مرتبط با حدیث اشاره شده است.

در بخش دوم، خواننده با مهم‌ترین مصادر روایی که هر فقیهی در استنباط احکام به آن‌ها نیازمند است، آشنا می‌شود. در این فصل ابتدا جوامع روایی اولیه مطرح و نخست کتب اربعه؛ کافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب و استبصار معرفی شده و ضمن بیان مزایا و نواقص هر یک، اعتبار روایات آن‌ها بررسی شده است. بدین منظور استاد محترم ضمن بررسی ادله اقوال، به اعتبار روایات کتب اربعه در غیر صورت تعارض متمایل گشته و آن‌ها را بی‌نیاز از بررسی سندی دانسته است که می‌توان این بخش را از موارد قابل توجه در این کتاب به حساب آورد.

پس از معرفی کتب اربعه، سایر جوامع اولیه روایی شیعه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مستطرفات سرائر، دعائم الاسلام، نوادر الحکمة، تفسیر علی بن ابراهیم، کامل الزیارات و عوالی اللئالی در این قسمت بررسی و تحلیل شده‌اند.

در ادامه، جوامع ثانویه از جمله کتب حدیثی وافی، بحار الأنوار، وسائل الشیعة، مستدرک الوسائل و جامع احادیث الشیعة معرفی شده‌اند. در این باره نیز علاوه بر معرفی نویسندگان، انگیزه تألیف، مزایا و نواقص این کتاب‌ها بیان گردیده و اعتبار روایات آن‌ها ارزیابی شده است. آن‌گاه به فراخور بحث از منابع کتاب وسائل الشیعة، برخی از مهم‌ترین کتاب‌های حدیثی شیعه؛ از جمله تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، صحیفه الرضا (ع) و تحف العقول معرفی شده‌اند.

در بخش سوم، برخی از مهم‌ترین مصادر اولی و ثانوی رجال شیعه معرفی و مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل نخست، رجال کشی، رجال برقی، رجال ابن غضائری، فهرست (رجال) نجاشی، فهرست و رجال شیخ طوسی بررسی شده‌اند. در این فصل هم‌چنین از تفاوت میان کتاب‌های فهرست و رجال سخن به میان آمده است.

در فصل دوم این بخش از چهار کتاب فهرست متنب‌الدین، معالم العلماء، رجال ابن داوود و خلاصة الأقوال علامه حلی به عنوان مصادر ثانوی رجال بحث شده است. توثیقات خاص و عام، بحثی است که در بخش چهارم این نوشتار مطرح شده است. در این بخش اقسام هر یک از توثیقات خاص و عام به صورت جداگانه ذکر شده است. در این میان تصریح علمای رجال که مهم‌ترین و شایع‌ترین نوع از اقسام توثیق خاص است، بیش‌تر قابل توجه بوده لذا، آرا و مبانی حجّیت قول رجالی که بسیار محلّ اختلاف است، مطرح شده و بر اساس این مبانی، حجّیت قول رجالیون متقدم و متأخر جداگانه مورد بحث و ارزیابی قرار گرفته است.

در فصل دوم این بخش نیز هشت طریق توثیق عام ذکر و هر یک به صورت مبسوط بررسی شده‌اند.

بخش پنجم با عنوان تحمّل و نقل روایت، از دو فصل تشکیل شده است: در فصل اول، طرق هشت‌گانه حمل روایت بیان گردیده و ضمن تنقیح هر یک از این طرق، اعتبار آن‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته است.

در فصل دوم، چگونگی نقل روایات بیان شده و کتاب یا اصل، نسخه، رساله، مسائل و نوادر از راه‌های انتقال روایات عنوان شده و هر یک مورد تحلیل قرار گرفته است.

در خاتمه کتاب، بررسی وضعیت برخی از راویان محلّ اختلاف و اثبات وثاقت ایشان مورد اهتمام واقع شده است. با در نظر گرفتن حجم روایات این افراد در کتب حدیثی، خصوصاً کتب اربعه، اهمیت و جایگاه ویژه این خاتمه به خوبی روشن می‌شود.

مزایای کتاب

۱. همان‌گونه که اشاره شد، این نوشتار حاصل تدریس این مباحث در طی سال‌ها بوده و همین امر اولین مزیت این کتاب می‌باشد. استاد گران‌قدر تمامی این مباحث را یک‌بار در مقام تدریس به طلاب ارائه داده که خود سبب اتقان بیشتر مطالب می‌شود.

۲. جامعیت کتاب دیگر خصوصیتی است که از بیان اجمالی محتوای کتاب به خوبی روشن می‌گردد. در این کتاب سعی شده به آنچه دانش‌پژوهان علوم دینی از دانش حدیثی برای استنباط احکام نیازمندند، اشاره شود. همین امر سبب می‌شود مطالب مهم این دو علم در دسترس خواننده قرار گیرد.

۳. مباحث به طور کامل همراه با رعایت اختصار و حذف برخی مطالب که تأثیر چندانی در اصل مطالب نداشته، ذکر شده‌اند. از آن‌جا که هدف استاد نورمفیدی تنها ارائه مطالب مهم رجال و درایه بوده، سعی کرده از تطویل کلام پرهیز نموده و به ماحصل و چکیده بسیاری از مطالب اکتفا نماید.

۴. از دیگر مزایای کتاب، توجه به دیدگاه‌های برخی از فقیهان و عالمان رجالی معاصر است. در این کتاب ضمن آن‌که دیدگاه متقدمین ذکر گردیده، از دیدگاه معاصرین نیز بهره برده شده و در مواردی نیز مورد بررسی و نقد قرار گرفته‌اند.

۵. در این کتاب سعی شده در حد امکان از شواهد واقعی در روایات استفاده شود. همین امر سبب ملموس شدن بیشتر مطالب شده است.

۶. کتاب از نظم و ترتیب مناسبی برخوردار است و به همین جهت استفاده از این کتاب برای خواننده سهل‌تر به نظر می‌رسد.

در پایان خداوند متعال را شکرگزارم که توفیق داد این مهم را به اتمام برسانم. هم‌چنین از حسن توجه و اعتماد استاد محترم آیت‌الله سیدمجتبی نورمفیدی به حقیر سپاس فراوان دارم. امید است این کتاب سرمایه‌ای برای بهره‌بردن هر چه بیشتر طلاب علوم دینی از معارف بی‌پایان خاندان عصمت و طهارت علیهم‌السلام قلمداد شود.

محمد احمد شایعی

آذر ۱۳۹۷ ربیع الثانی ۱۴۴۰